

УДК 340.0;340.1

Л. І. КАЛЕНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Зроблено спробу удосконалити, уточнити знання про природу і сутність юридичної відповідальності. Обґрунтовано та висвітлено авторську позицію у контексті моністичного та дуалістичного підходів до її розуміння. Доведено, що у межах дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності, доцільно розрізняти широкий і вузький підходи до визначення поняття юридичної відповідальності.

Ключові слова: соціальна відповідальність, відповідальність, юридична відповідальність, відповідальність особистості, відповідальність суспільства.

Kalenichenko, L.I. (2015), "Debates about the classification of certain types of social responsibility" ["Suchasne rozuminnia sutnosti yurydychnoi vidpovidalnosti v pravovii dumtsi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 3, pp. 26–31.

Постановка проблеми. Повноцінне існування та функціонування будь-якого суспільства, незалежно від форми політичного режиму, не можливе без правопорядку. Правопорядок являє собою ланцюг правового регулювання, для його досягнення видаються закони й інші нормативно-правові акти, здійснюється удосконалення законодавства, вживаються заходи для зміцнення законності. У забезпеченні та підтримці стану упорядкованості суспільних відносин одне з центральних місць займає юридична відповідальність. Саме інститут юридичної відповідальності як один із факультативних елементів дії права певною мірою реалізує вимоги правових приписів.

Стан дослідження. На загальнотеоретичному рівні юридичну відповідальність досліджували: Н. А. Берлач, М. В. Вітрук, В. С. Венедиктов, В. К. Гришук, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, Д. А. Ліпінський, Л. О. Макаренко, М. Б. Мироненко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, І. А. Сердюк, Т. І. Тарахонич, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін. Однак і на сьогодні правова природа, сутність і зміст юридичної відповідальності є дискусійними. Аналіз юридичної навчальної та наукової літератури свідчить про те, що існує два основні підходи до розуміння природи, сутності та змісту юридичної відповідальності.

Перший підхід припускає моністичне її розуміння. Прихильники цього підходу (І. А. Сердюк, А. М. Шульга, П. М. Рабінович, М. Д. Шиндяпіна та ін.) визнають лише ретроспективний (негативний) аспект юридичної відповідальності. Правомірне поведінка, на думку вчених, не входить до інституту юридичної відповідальності.

Другий підхід до природи, сутності та змісту юридичної відповідальності репрезентується як дуалістичний. Прихильники такого підходу (О. Ф. Скакун, Н. М. Оніщенко, С. Д. Гусарєв, О. В. Іваненко, Н. А. Берлач, Д. А. Ліпінський та ін.) пропонують розрізняти ретроспективну (негативну) та перспективну (позитивну) відповідальність.

Виокремлені підходи до розуміння юридичної відповідальності певною мірою суперечать один одному. Крім того, у межах другого (дуалістичного) підходу до розуміння юридичної відповідальності у поглядах вчених-правознавців нема єдності.

У зв'язку з тим у цій статті автор поставив **за мету** удосконалити, уточнити знання про природу та сутність юридичної відповідальності, визначити власну позицію у контексті моністичного та дуалістичного підходів до розуміння юридичної відповідальності.

Традиційно в юридичній науковій і навчальній літературі вчені-правознавці визначають юридичну відповідальність одним із видів, однією з форм соціальної відповідальності [1, с. 375; 2, с. 291].

З огляду на те, що в юридичній науковій та навчальній літературі немає заперечень стосовно факту визначення юридичної відповідальності як виду (форми) соціальної відповідальності, маємо підстави наголосити на тому, що між соціальною відповідальністю та юридичною відповідальністю існує зв'язок загального і спеціального [3, с. 23; 4, с. 493; 5, с. 9].

Такого роду зв'язок, на думку Д. А. Ліпінського, обумовлює те, що «найбільш загальні сторони, властивості, ознаки, форми, які належать

соціальної відповідальності, є притаманними окремим її видам» [6, с. 19].

В. К. Гришук, досліджуючи сутність, види, підстави соціальної відповідальності, опосередковано торкається проблеми зв'язку між соціальною та юридичною відповідальністю. Автор зазначає, що майже всі властивості соціальної відповідальності належать і правовій відповідальності як одному з її видів. Крім того, вчений окремо підкреслює, що термінологія соціальної відповідальності є базовою, засадничо-методичною відносно правової відповідальності [7, с. 43].

Враховуючи вищевикладені точки зору щодо зв'язку між соціальною та юридичною відповідальністю, маємо підстави констатувати наступне:

- по-перше, соціальна відповідальність є родовим поняттям щодо поняття «юридична відповідальність». У свою чергу, поняття «юридична відповідальність» є видовою дефініцією соціальної відповідальності;

- по-друге, поняття соціальної відповідальності є відправною, вихідною точкою вектора розвитку категорії «юридична відповідальність». У зв'язку з цим поняття соціальної відповідальності є базисом, фундаментом, методологічною основою для розвитку категорії «юридична відповідальність»;

- по-третє, як видовому поняттю дефініції «юридична відповідальність» притаманні всі основні ознаки соціальної відповідальності у загальному виді.

З метою визначення позиції автора у контексті моністичного та дуалістичного підходів до розуміння юридичної відповідальності ми вважаємо доцільним звернути увагу на окремі її загальні властивості як *виду (форми) соціальної відповідальності*.

Аналіз юридичної наукової літератури свідчить про те, що вчені традиційно виокремлюють дві форми соціальної відповідальності – позитивну та негативну [8, с. 245, 246; 9, с. 26; 7, с. 51–52].

Про можливість існування як позитивної, так і негативної форми соціальної відповідальності свідчить і філологічне тлумачення поняття «відповідальність».

Слід окремо відмітити, що слово відповідальність походить від терміна «відповідь». Таким чином, лексичною основою слова відповідальність є слово відповідь, у зв'язку з цим вважаємо за доцільне звернути увагу на інтерпретаційне значення останнього.

Укладачі Академічного тлумачного словника інтерпретують слово відповідь як дію, вчинок, що здійснюється на протипагу іншій дії,

заклику, висловленню тощо [10, с. 621]. У свою чергу, Д. М. Ушаков від поняттям «відповідь» розуміє відклик на щось, протидію чомусь, реакцію, викликану певною дією, питанням, зверненням, звітом щодо вчинених дій [11].

Спираючись на дослідження лексичної основи терміна «відповідальність», маємо підстави відмітити, що укладачі тлумачних словників пов'язують зміст слова відповідальність не лише з негативними та небажаними наслідками для особи. Вони допускають можливість існування також і позитивних (бажаних) наслідків для особи в результаті вчинення нею певного роду дій.

З огляду на зазначене, а також беручи до уваги зв'язок між соціальною та юридичною відповідальністю, вважаємо за необхідне зазначити, що *позиція прихильників дуалістичного підходу до розуміння сутності юридичної відповідальності є аргументованою з точки зору лексики та логіки*.

У юридичній науковій літературі прихильники ретроспективного підходу до розуміння сутності юридичної відповідальності, аргументуючи доцільність заперечення позитивної відповідальності як окремої форми юридичної відповідальності, вважають, що віднесення позитивної відповідальності до правової відповідальності означало б фактичну ліквідацію відповідальності як правового інституту, оскільки будь-який вид діяльності, що регулюється правом, можна було б uważати такою відповідальністю [12, с. 115; 13, с. 27]. Така позиція є досить цікавою у межах нашого дослідження.

Проте, на наш погляд, повністю заперечувати наявність позитивної відповідальності не можна. По-перше, факт виправданості та обґрунтованості висновку про існування двох форм (видів) юридичної відповідальності випливає зі зв'язку між соціальною та юридичною відповідальністю. По-друге, як влучно вказує Л. Р. Наливайко, ретроспективна юридична відповідальність настає саме тому, що до правопорушення суб'єкт знаходиться в загальному відношенні відповідальності з державою, але розриває цей зв'язок актом безвідповідальної поведінки. Заперечуючи наявність загальних відносин правової відповідальності, не можна зрозуміти природу, джерела походження ретроспективної відповідальності [14, с. 54].

У даному контексті, на наш погляд, слід окремо звернути увагу на *відносини відповідальності особи з державою і держави з особою*.

Юридична відповідальність як вид соціальної відповідальності є діалектичним взаємозв'язком між особою та суспільством [6, с. 22].

Діалектичний зв'язок особи з суспільством закономірно впливає з основоположних *принципів правової держави*. Одним із принципів (ознак, рис) правової держави вчені-правознавці визнають взаємну відповідальність особи (суспільства) і держави. Така відповідальність особи і держави лежить в основі їх зв'язку і взаємодії.

Слід окремо відмітити, що *зміст даного принципу правової держави передбачає не так негативну, як позитивну юридичну відповідальність*.

З цього приводу Є. М. Мануйлов зазначає, що однією з ознак демократичної та правової держави є те, що обов'язок і право владарювати суб'єкти соціальних відносин беруть на себе добровільно, сприймаючи виказану до них довіру багатьох інших. На думку автора, якщо суб'єкт бере на себе добровільно обов'язок і право владарювати, то він одержує не лише владу, а й адекватну останній соціальну відповідальність за наслідки своєї діяльності, за ухвалені державно-управлінські рішення. Ця відповідальність закріплюється у відповідних нормативно-правових актах і, залишаючись моральним імперативом, одночасно стає також державно-правовим [15, с. 6].

Таким чином, Є. М. Мануйлов право владарювання пов'язує з обов'язком нести відповідальність за свою діяльність. При цьому, на думку науковця, відповідальність тісно пов'язана з моральним імперативом. Він вважає, що після закріплення обов'язку нести відповідальність на нормативно-правовому рівні вже має йтися про державно-правовий імператив, тобто юридичну відповідальність.

Звернімо окремо увагу на те, що у правовій державі відповідальність держави перед людиною, а людини перед державою має базуватися на правових нормах, у першу чергу на нормах Конституції. На сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави суб'єктом, що несе основний тягар відповідальності у взаємовідносинах держави і людини, є держава [16, с. 160–161]. З огляду на зазначене, основні положення низки нормативно-правових актів із різним ступенем юридичної сили містять основні положення щодо реалізації принципу взаємної відповідальності особи і держави.

Отже, на конституційному рівні визначено, що ніхто не може бути примушений робити те, що прямо не передбачено законодавством, а держава, її органи і посадові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України).

Положення Конституції України закріплюють за відповідними суб'єктами права юридичний обов'язок здійснювати позитивні, корисні дії для суспільства та держави у межах реалізації їх повноважень. До числа таких суб'єктів укладачі Юридичної енциклопедії відносять Кабінет Міністрів України, Верховну Раду України, народних депутатів [17, с. 347].

З огляду на зазначене маємо підстави стверджувати, що *факт існування позитивної відповідальності впливає з принципу правової держави, принципу взаємної відповідальності особи (суспільства) і держави*.

На додаток до наведених вище аргументів на підтримку дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності звернімо увагу на те, що норми права за своєю вираженістю є еталонами, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятої поведінки людини, бажаної з боку законодавця. Норми права є виразом правової свідомості суспільства в цілому або домінуючої її частини. Вони утворюють нормативне поле юридичної відповідальності людини, регулюють вольову поведінку людей. У нормах права втілена воля держави, державне веління [18, с. 6].

На думку В. К. Грищука, державне веління, закріплене у нормі права, адресоване до індивідуальної совісті і волі кожної людини. А людина сприймає і реалізує державне веління норми права через свій розум і свідомість, совість, волю [18, с. 6]. Ми цілком погоджуємось із позицією вченого в тому, що саме потенційна загроза застосування примусу з боку держави певною мірою спонукає людину до добровільного виконання обов'язку. І зважаючи на те, що «державний примус завжди присутній, починаючи уже з моменту набрання чинності нормою права» [18, с. 6], ми вважаємо виправданою позицію тих науковців, які відстоюють факт існування позитивної відповідальності.

На користь позиції вчених, які відстоюють факт існування позитивної відповідальності, свідчать також єдині та взаємопроникливі ознаки позитивної та негативної юридичної відповідальності. Вони характеризують юридичну відповідальність як єдине явище, що має протилежні сторони, форми прояву.

Наприклад, як негативна, так і позитивна юридична відповідальність: 1) є нормативною і формально визначеними, встановлюються державою у нормах права. Водночас для позитивної юридичної відповідальності характерними є заохочувальні норми, коли для негативної – забороняючі; 2) є гарантованими державою і застосовуються спеціально уповноваженими

суб'єктами. Негативна юридична відповідальність застосовується державними органами, а позитивна – керівниками підприємств; 3) основані на правовій нормі, яка встановлює юридичну відповідальність (настає лише за правопорушення чи заслугою); 4) виражаються в певних наслідках майнового, організаційного, особистого характеру. Для позитивної відповідальності характерні позитивні наслідки у вигляді, наприклад, грошової премії, підвищення на посаді, оголошення подяки; у свою чергу, для негативної відповідальності характерними є такі наслідки, як штраф, заборона займати певні посади, оголошення догани [19, с. 79–80].

Слід також визначити, що ретроспективний підхід до розуміння юридичної відповідальності має певні переваги у порівнянні з проспективним. По-перше, він відображає детерміністський (причинно-наслідковий) зв'язок між вчиненням особою правопорушення та виникненням відповідальності за це. По-друге, він дає чітке уявлення про підстави виникнення відповідальності [20, с. 12].

Проте, зважаючи на вищевикладені тези, на наш погляд, заперечувати факт існування позитивної юридичної відповідальності є не логічно та певною мірою науково необґрунтовано. *Ми підтримуємо дуалістичний підхід до розуміння юридичної відповідальності і вважаємо доцільним розглядати юридичну відповідальність і як негативне явище, реакцію держави на протиправну поведінку суб'єкта права, і як позитивне явище, правомірну поведінку, свідоме, добровільне виконання суб'єктами права обов'язків, передбачених юридичними нормами.*

Однак у юридичній літературі існує позиція, згідно з якою факт існування концепції позитивної юридичної відповідальності визнається на сучасному етапі розвитку правової думки ідеологічно заангажованим, таким, що втратив прикладну цінність. Зокрема, А. М. Шульга вважає, що на сьогодні позитивна юридична

відповідальність поступово набуває ознак штучної категорії, яка була створена за часів радянської юриспруденції і про яку в сучасній навчальній літературі згадують, як правило, внаслідок силу певної інерції мислення, а не внаслідок об'єктивної необхідності. При цьому науковець окремо підкреслює, що ідея правової позитивної відповідальності поки що не вийшла за межі вузького кола фахівців-теоретиків, не вийшла за межі їх доктринальної правосвідомості. У свою чергу, в буденній правосвідомості ця ідея все ще не знайшла розуміння, поширення [21, с. 58].

Ми погоджуємось із думкою А. М. Шульги стосовно того, що для буденної правосвідомості концепція позитивної юридичної відповідальності є незрозумілою, такою, що не має практичної цінності. Проте, такий стан речей не заперечує факту існування останньої.

Висновки. Вважаємо, що в теорії юридичної відповідальності концепція позитивної юридичної відповідальності закономірно впливає, по-перше, із її загальних ознак (ознак юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності), по-друге, із принципу взаємної відповідальності особи (суспільства) і держави, по-третє, із властивостей норми права. У зв'язку з тим заперечення факту існування позитивної юридичної відповідальності, з одного боку, є не логічним, а з іншого, – внесе теоретичну плутанину в наукові кола.

У межах дуалістичного підходу до розуміння юридичної відповідальності доцільно розрізняти *широкий і вузький підходи до визначення поняття юридичної відповідальності*. У межах широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності останню слід розглядати з позиції і негативної, і позитивної відповідальності. У свою чергу, в межах вузького підходу до розуміння юридичної відповідальності її необхідно розуміти як негативну (ретроспективну) відповідальність.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студентів юрид. ВНЗ] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
2. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
3. Іванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / О. І. Іванова // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 3 (25). – С. 21–26.
4. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
5. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский ; под ред. Р. Л. Хачатурова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 387 с.
6. Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Липинский Дмитрий Анатольевич. – Саратов, 2004. – 490 с.
7. Гришук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / В. К. Гришук. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 152 с.

8. Москвич Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ : монография / Л. М. Москвич. – Харьков : Фінн, 2011. – 384 с.
9. Философия права : учеб. пособие : в 2 т. / [С. Н. Бабурин, А. Г. Бережнов, Е. А. Воротилин и др.] ; отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2011. – Т. 2. – 512 с.
10. Словник української мови : в 11 т. Т. 1. А–В / Ан УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 1970. – 799 с.
11. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Сов. энцикл. ; ОГИЗ ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935. – 1040 с.
12. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 216 с.
13. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – Киев : «Наукова думка», 1976. – 189 с.
14. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції / І. Б. Аземша // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 54–57.
15. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / Є. М. Мануйлов // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 4 (18). – С. 3–8.
16. Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини / А. В. Зимовець // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 157–163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08zavdil.pdf>.
17. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 1. А–Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.
18. Гришук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстави / В. К. Гришук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4 (44). – С. 5–13.
19. Берlach Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві / Н. А. Берlach // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 77–81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12bnavdc.pdf>.
20. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність» / Є. Ю. Подорожній // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3 (66). – С. 6–15.
21. Шульга А. М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність / А. М. Шульга // Право і Безпека. – 2012. – № 1 (43). – С. 55–58.

Надійшла до редколегії 23.10.2015

КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ СУЩНОСТИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Сделана попытка усовершенствовать, уточнить знания о природе и сущности юридической ответственности. Обоснована и освещена авторская позиция в контексте монистического и дуалистического подходов к пониманию юридической ответственности. Доказано, что в пределах дуалистического подхода к её пониманию целесообразно различать широкий и узкий подходы к пониманию юридической ответственности.

Ключевые слова: социальная ответственность, ответственность, юридическая ответственность, ответственность личности, ответственность общества.

KALENICHENKO L. I. DEBATES ABOUT THE CLASSIFICATION OF CERTAIN TYPES OF SOCIAL RESPONSIBILITY

It is established that there are three main approaches to understanding the essence of the concept of «social responsibility» in legal scientific literature.

The first approach is represented as «broad» understanding of social responsibility. Proponents of this approach understand under social responsibility a social mechanism of control by the assistance of which society exists in harmony.

The second approach involves understanding of social responsibility as the attitude of the subject to the norms of society (social norms).

The third approach focuses on the fact that social responsibility is a corporate responsibility, i.e. liability of companies, corporations, organizations for their decisions, actions towards society and its members.

The basic criteria for social responsibility division into species are analyzed. The author has clarified the grounds of classification of social responsibility and its certain species.

The following classification of social responsibility is offered:

– according to the subject: 1) individual responsibility; 2) collective or group responsibility (this type of responsibility should include responsibility of social groups, collectives, state and private organizations); 3) social responsibility;

– according to the areas of public life: 1) political responsibility; 2) economic responsibility; 3) spiritual and cultural responsibility; 4) environmental responsibility; 5) educational and scientific responsibility; 6) technological responsibility; 7) responsibility in family and domestic relations;
– according to the time measurement: 1) retrospective responsibility; 2) prospective responsibility;
– according to the type of social norm that contains society's requirements to the behavior of individuals, groups and society as a whole: 1) moral responsibility (for the violation of morality); 2) religious responsibility (for the violation of religious norms); 3) legal liability (for the violation of law norms).

Keywords: *social responsibility, responsibility, legal liability, responsibility of an individual, responsibility of the society.*
